

ADDENDA ET CORRIGENDA

AMFORA ROMANĂ TÂRZIE DESCOPERITĂ ÎN SATUL ZABOLOTENI, COMUNA TRIFEȘTI, JUD. IAȘI*

ȘTEFAN HONCU**

Abstract:

In 2015, within the territory of Zaboloteni village, Trifești commune, Iași County, a complete Roman amphora was discovered in the bed of the Prut River. This find was published in 2017 and initially dated to the 6th century AD, classified as type D Sin II, produced in Sinope. Following a subsequent re-evaluation of the discovery, we propose that the vessel was manufactured in the province of Scythia Minor, specifically at Noviodunum, during the 4th century AD, and functioned as a container for wine transport. Amphorae of this type are frequently encountered in necropolises associated with the Sântana de Mureș-Cerneahov culture within the extra-Carpathian region.

Keywords: Zaboloteni; 4th century; Roman amphora; trade; Sântana de Mureș-Cerneahov Culture.

INTRODUCERE

Amfora discutată în rândurile de față a fost găsită în anul 2015, în albia râului Prut, aflat pe raza localității Zaboloteni, comuna Trifești, județul Iași (Pl. I). Descoperirea acesteia a fost posibilă datorită scăderii nivelului apei râului din anul respectiv. Amfora a fost predată Complexului Muzeal Național Moldova din Iași, intrând în colecția Muzeului de Istorie a Moldovei din cadrul Complexului, cu numărul de inventar 23753. În anul 2017 recipientul a fost publicat de către colegii I. Iațcu și T. Marin în revista muzeului¹. Aceasta a fost inclusă, din punct de vedere tipologic, în tipul D Snp II după clasificarea realizată de cercetătoarea D. Kassab Tezgör². Recipientul în discuție a fost produs la Sinope și era utilizat pentru a transporta vin în al doilea sfert al veacului al VI-lea p.Chr. și în primii ani ai celui următor³. Amfora a fost prezentată și ilustrată în condiții grafice de calitate, însă a fost încadrată eronat în tipul D Snp II, probabil, din cauza informațiilor limitate disponibile autorilor la momentul publicării.

Reluarea acestei discuții se justifică, în primul rând, prin elaborarea de către autor a catalogului ceramicii romane descoperite pe teritoriul județului Iași, în cadrul unui proiect finanțat

* Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Ministerul Educației și Cercetării, CNCS-UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-IV-P1-PCE-2023-1124.

** Institutul de Arheologie, Academia Română, Filiala Iași; stefanhoncu@yahoo.com.

¹ IAȚCU, MARIN 2017: 95-104.

² KASSAB TEZGÖR 2010: 117.

³ IAȚCU, MARIN 2017: 96, Fig. 3.

de UEFISCDI, și, în al doilea rând, prin necesitatea corectării unei erori survenite în publicarea anterioară a amforei respective.

Amfora are următoarele dimensiuni și caracteristici: pasta este de culoare cărămidie, cu calcar, piroxen și mica argintie în compoziție. Angobă este bej (SYR/7.6 orange⁴). Dimensiuni: Hp. = 52,5 cm, Dm = 20 cm, Dg = 8,5 cm, Inv. 23573⁵. Buza amforei este ușor rotunjită și răsfrântă, gură este descentrată. Gâtul este cilindric, iar torțile, ovale în secțiune, se prind de sub buză și de zona diametrului maxim al amforei. Corpul are formă conică, cu caneluri pronunțate pe umeri și în zona bazei. Corpul amforei este gros, ceea ce sugerează o greutate a acesteia aproximativ egală⁶ cu volumul transportat de ambalaj (5 litri)⁷ (Pl. II.1-2).

Astfel că, în cele ce urmează, ne propunem discutăm această descoperire deosebită ce face parte din colecția Muzeului de Istorie din Iași. Amfora romană nu a fost descoperită în asociere cu alte artefacte, aspect care îngreunează integrarea acesteia într-un context arheologic bine definit.

Discuții tipologice și zona de producție

Recipientul discutat în prezentul articol nu a mai fost descoperit până acum în spațiul est-carpatic, motiv pentru care produsul transportat și atelierul de fabricație nu sunt, deocamdată, cunoscute. Până în prezent, în așezările și necropolele atribuite culturii Sântana de Mureș-Cerneahov din spațiul extracarpatic au fost identificate mai multe exemplare de amfore întregi, încadrabile în tipologii diferite față de cea analizată în cadrul acestui studiu. Cu toate acestea, nu poate fi exclusă ipoteza unei proveniențe comune a acestora, probabil, din același centru de producție⁸.

Într-un articol publicat în 2021, de subsemnatul împreună cu M. Mamalaucă, am discutat originea și producția unor amfore mai puțin cunoscute descoperite în mediul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov⁹ din spațiul extra-carpatic. Cu această ocazie am concluzionat că astfel de recipiente au fost produse în centrul de la Noviodunum, în provincia Scythia Minor, fiind utilizate pentru a transporta vin¹⁰. Amfora descoperită la Zaboloteni, conform caracteristicilor morfologice și petrografice, poate fi atribuită recipientelor produse la Noviodunum, în secolul al IV-lea p.Chr., **în tipul V.**

O cartarea a acestor ambalaje a permis, încă de aproape două decenii, să se observe că astfel de ambalaje se întâlnesc în mediul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, din spațiul extracarpatic, ceea ce l-a determinat pe autorul studiului să propună, ca zona de producție, teritoriul cetății Dafne, conferind acestora denumirea de amfore de tip Dafne¹¹. În teritoriul actual al Moldovei astfel de recipiente au fost descoperite în județul Vaslui, în comuna Tanacu, în punctul Jitaru. Amfora a fost aflată într-un mormânt de înhumare datat în secolul al IV-lea p.Chr.¹². Tot din colecția Muzeul

⁴ Culorile au fost identificate după Munsell soil color charts, 1994.

⁵ Abrevieri folosite în cadrul catalogului = Dg. – diametrul gurii, Dm. – Diametrul maxim, Db. – Diametrul bazei, Hp. – înălțimea păstrată (dimensiunile au fost redată în centimetri), Inv. – număr de inventar.

⁶ HONCU, MAMALAUCA 2021: 119.

⁷ IAȚCU, MARIN 2017: 96.

⁸ HONCU, MAMALAUCA 2021, vezi și TEODOR 2021: 30 cu o discuție succintă despre tipurile de amforă produse la Noviodunum și nota 71.

⁹ HONCU, MAMALAUCA 2021: 118 și Pl. II pentru distribuția acestora în spațiul extracarpatic al României.

¹⁰ HONCU, MAMALAUCA 2021: 118.

¹¹ MAGOMEDOV 2010: 75-79; Pl. 42.6-7, Pl. 43.punctele marcate la litera d.

¹² CĂPITANU 1979: 228, Fig. 5.8. Dimensiuni: Hp. = 41,2cm, Dg. = 8,4, cm, Db. = 3,2 cm, Dt. = 2,7 cm.

Județean „Ștefan cel Mare” din Vaslui, provine un alt exemplar de amforă, inedit, ce poate fi încadrat în categoria ambalajelor produse la Noviodunum, în perioada veacului al IV-lea p.Chr.¹³.

În punctul „Valea Seacă”, la aproximativ 1.5 km NNV de orașul Bârlad, în necropola așezării Sântana de Mureș-Cerneahov, a fost aflată, în mormântul M 295 (înhumat, adolescent)¹⁴ (?) o astfel de amforă ce poate fi încadrată în tipul celor confecționate la Noviodunum. Recipientul are pastă are culoarea roșie-cărămizie, cu mica argintie în compoziție și calcar. Aceasta are gura largă, cu buza dreaptă, ușor răsfrântă, gâtul este cilindric, corpul ovoidal se termină într-o bază cilindrică solidă. Toarte sunt rotunde în secțiune¹⁵. În aceeași necropola alte două vase au fost găsite în mormintele M 296, înhumat, adult¹⁶. Amforă are buza rotunjită și răsfrântă, gâtul este cilindric, corpul fusiform, se termină într-o bază mică în formă de „ciupercă”. Toarte sunt rotunde în secțiune. Pasta din care este confecționată amfora este de culoare cărămizie cu calcar și mica argintie în compoziție¹⁷. În mormântul M 536, ce aparține unui adult înhumat, a fost descoperită o amforă ce a fost inclusă în tipul Noviodunum¹⁸, decorată cu caneluri, corp fusiform, toarte canelat și baza inelară. Amfora a fost confecționată din pastă fină, de culoare cărămizie-bej (SYR/5.8 brown)¹⁹.

Alte ambalaje au fost descoperite la Valea Mărului²⁰, într-un mormânt de inhumație²¹, la Umbrărești²², precum și în necropola de la Barcea, în mormântul M 136²³. Din punct de vedere al cronologiei, trebuie menționat că amfora aceasta are, în partea de jos, spre bază, o ștampilă executată, în pasta crudă, cu o monedă²⁴. De asemenea, amforele în discuție au fost identificate și în necropola Sântana de Mureș-Cerneahov de la Izvoare (jud. Neamț), într-un mormânt de inhumație datat în ultimul sfert al secolului al IV-lea p.Chr. și începutul secolului următor²⁵. Un alt exemplar, similar cu cel descoperit la Bârlad-Valea Seacă în mormântul M 536 se află în colecția Muzeului Județean din Focșani²⁶.

În Muntenia, în necropola de la Cetatea Veche, într-un mormânt de inhumație a fost descoperită o astfel de amforă²⁷, fiind încadrată cronologic în veacul al IV-lea p.Chr. În necropola atribuită culturii Sântana de Mureș-Cerneahov de la Spanțov au fost descoperite patru astfel de

¹³ Amfora discutată de noi se află în colecția Muzeul Județean „Ștefan cel Mare” Vaslui sub numărul de inventar 1610 și are următoarele dimensiuni: Hp. = 39, 5 cm, Dg. = 6,6 cm, Db. = 2 cm, Dt. = 2,4 cm. Pentru accesul la studierea materialului ceramic din colecția muzeului aducem mulțumiri doamnei directe dr. Ramona Mocanu, drd. Mălina Andreea Libiț și domnului restaurator Radu Anicolăesei.

¹⁴ PALADE 2004: 125, Fig. 206.21.

¹⁵ Dimensiuni: Hp. = 21,5 cm, Dg. = 6cm, Db. = 4cm, Inv. A/5306.

¹⁶ PALADE 2004: 125, Fig. 207.5-6.

¹⁷ Dimensiuni. Hp. = 71, 68 cm, Dg. = 5 cm, Db. = 3,5 cm.

¹⁸ HONCU, MAMALAUCA 2021: 117-121 Pl. I,C,E.

¹⁹ Dimensiuni: Hp. = 7 cm, Dg. = 8.5 cm, Dm. = 15 cm, Dt. = 2,5 cm, Db. = 7 cm.

²⁰ CIUBOTARU 2014: 79, Pl. 7.2; Pl. 3.2.

²¹ CIUBOTARU 2014: 76.

²² CIUBOTARU 2014: 74-75, Pl. 2.4.

²³ IONIȚĂ, MAMALAUCA, VORNIC 2009: 121, M 136, Cat. Nr. 612, Inv. 7956.

²⁴ IONIȚĂ, MAMALAUCA, VORNIC 2009: 121.

²⁵ ALEXIANU, ELLIS 1995: 229, 302, Fig. 3.5.

²⁶ Mulțumim pentru accesul la studierea materialului domnului director dr. Valentin Muscă precum și doamnelor Aurora Apostu și Mădălina Stănescu. Amfora este inedită și va face subiectul unui studiu separat ce va fi semnat de Șt. Honcu și de colega M. Stănescu.

²⁷ MITREA, PEDA 1966: 84, Fig. 217.5.

exemplare în morminte de inhumație²⁸. O altă descoperire izolată provine de la Coconi, unde a fost descoperit întâmplător un mormânt de inhumație care conținea în inventarul acestuia și o amforă romană²⁹. Alte ambalaje au fost găsite la Nicolae Bălcescu într-un mormânt de inhumație³⁰, la Independența, tot în morminte de inhumație³¹, precum și la Căscioarele³² – toate situate în apropierea malului Dunării.

În zona Republicii Moldova³³, astfel de amfore au fost identificate în necropola de la Mălăiești, într-un mormânt de inhumație³⁴. Vase similare au fost găsite la în necropola de la Elizavetovka³⁵ și în localitatea Comrat³⁶.

Deși, niciuna dintre aceste amfore nu este identică cu cea descrisă în acest articol – diferențele fiind vizibile în special la nivelul gurii și bazei –, considerăm că toate ambalajele au ca centru de producție un atelier localizat în arealul cetății Noviodunum. Având în vedere că amforele în discuție se întâlnesc, deocamdată, doar în veacul al IV-lea p.Chr., propunem încadrarea lor cronologică în limitele acestui veac. După cum afirmam anterior produsul transportat de astfel de ambalaje este vinul.

În urma repertorierii amforelor produse în zona cetății Noviodunum putem afirma că din punct de vedere tipologic, deocamdată avem identificate șapte tipuri astfel de recipiente (vezi Pl. III.1-12).

Tipul I de amfore (Pl. III.1-2) au fost descoperite în necropola de la Bârlad-Valea Seacă și pe teritoriul județului Vrancea.

Tipul II de amfore (Pl. III.3-4) au fost găsite la Izvoare, județul Neamț; Spanțov³⁷, județul Călărași; și Comrat, Rep. Moldova.

Tipul III de amfore (Pl. III.5-6) au fost găsite în necropola de la Tanacu și în cea de la Mălăiești, Rep. Moldova.

Tipul IV de amfore (Pl. III.7-9) au fost găsite la Vaslui; la Umbrărești și Valea Mărului, județul Galați; în Rep. Moldova la Elizavetovka.

Tipul V de amfore (Pl. III.10) au fost găsite la Zaboloteni, județul Iași.

Tipul VI de amfore (Pl. III.11) a fost descoperită în necropola de la Bârlad-Valea Seacă și la Independența.

Tipul VII de amfore (Pl. III.12) a fost găsit doar în necropola de la Bârlad-Valea Seacă.

²⁸ MITREA, PREDA 1966: 20-21, **M5**, Fig. 13.3 – amfora are următoarele dimensiuni: Hp. = 34 cm; 23, **M12**, Fig. 22.4 – amfora are următoarele dimensiuni: Hp. = 29,8 cm, Dg. = 5,6 cm; 30, **M36**, Fig. 56.3 – partea superioară din corpul unei amfore romane; 38-39, **M65**, Fig. 90.5 – amfora are următoarele dimensiuni: Hp. = 32,5 cm, Dg. = 5,4 cm.

²⁹ MITREA, PREDA 1966: 84, Fig. 201.8.

³⁰ MITREA, PREDA 1966: 103, Fig. 246.3 – amfora are următoarele dimensiuni: Hp. = 29,5 cm.

³¹ MITREA, PREDA 1966: 46, **M2**, Fig. 103.4 – amfora are următoarele dimensiuni: Hp. = 24,5 cm, Dg. = 5,5 cm; 47, **M3**, Fig. 106.3 – amfora are următoarele dimensiuni: Hp. = 24 cm și volumul de ½ litri.

³² MITREA, PREDA 1966: 108, Fig. 249.3 – amfora are următoarele dimensiuni: Hp. = 32,5 cm, Dg. = 4 cm.

³³ Pentru descoperirile din Republica Moldova, de la Comrat și Elizavetovka bibliografia ne-a fost pusă la dispoziție de dl. conf. dr. hab. Sergiu Matveev de la Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea de Stat din Moldova, căruia îi mulțumim.

³⁴ FEDOROV 1960: 294, Fig. 20.11.

³⁵ RIKMAN 1975: 222-223, Fig. 27.12.

³⁶ RIKMAN 1975: 222-223, Fig. 27.13.

³⁷ MITREA, PREDA 1966: 134, tipul IV, Fig. 265.1-2.

CONSIDERAȚII FINALE

Interesant este că, deocamdată, amforele în discuție apar exclusiv în mediul Sântana de Mureș-Cerneahov în necropole, în morminte de înhumare din zona Munteniei și a Moldovei (Pl. IV). Luând în considerare faptul că la Zabolteni a fost descoperit un exemplar întreg, dar și apariția acestora exclusiv în morminte, nu excludem ca amfora discutată să fi fost depusă într-un mormânt ce facea parte dintr-o necropolă mai mare, localizată undeva în proximitatea râului Prut. Repertoriul Arheologic al județului Iași³⁸ nu menționează nici o necropolă care ar putea aparține culturii Sântana de Mureș-Cerneahov pe teritoriul comunei Trifești, însă nu excludem prezența acestora în zonă datorită existenței așezărilor repertoriate în acest areal. Astfel, în punctul Damachi, în șesul râului Prut, la jumătatea distanței dintre Trifești și Zabolteni, în spatele Școlii Generale a fost identificată o așezare ce aparține cronologic veacurilor IV-V p.Chr.³⁹. Pe suprafața satului Zabolteni, în punctul Holm, pe terasa în care se află localitatea au fost descoperite fragmente ceramice și amfore romane ce au fost datate în secolul al IV-lea p.Chr.⁴⁰. Un alt punct, unde au fost descoperite materiale ceramice specifice veacurilor III-IV p.Chr., este Vatra Satului situat în partea de est a satului. În fine, un ultim punct în care au fost aflate fragmente ceramice locale și amfore romane, încadrate în secolul al IV-lea p.Chr., au fost descoperite în apropierea iazului Căușeni⁴¹.

Până în momentul de față am reperat șapte tipuri de amfore care prezintă aceleași caracteristici ale pastei și care, în opinia noastră, sunt produse în centrul de la Noviodunum. Momentul când astfel de recipiente încep să fie produse poate fi pus în legătură cu contactele comerciale avute de goți și Imperiul roman târziu, probabil, începând cu al doilea sfert al veacului al IV-lea p.Chr.⁴².

BIBLIOGRAFIE

- ALEXIANU, ELLIS 1995 Alexianu, M., Ellis, L., *La tombe IX de Izvoare, dép. de Neamț, appartenant à la culture de Sântana de Mureș-Cernjachov*, in: *ArhMold*, XVIII, 295-302.
- CĂPITANU 1979 Căpitanu, V., *Descoperiri arheologice în comunele Tanacu și Dragomirești (jud. Vaslui)*, in: *AMM*, I, 223-239.
- CHIRICA, TĂNĂSACHI 1985 Chirica, V., Tănăsachi, M., *Repertoriul Arheologic al Județului Iași*, vol. II, Iași.
- CIUBOTARU 2014 Ciubotaru, P., *Amfore descoperite întâmplător, aflate în colecția Muzeului de Istorie „Teodor Cincu” – Tecuci*, in: *Danubius*, XXXII, 71-88.
- FEDOROV 1960 Fedorov, G. B., *Malaeshtskiy mogil'nik*, in: *Chernyakhovskaya kul'tura*, Moscow, 253-302.
- HONCU, MAMALAUCA 2021 Honcu, Șt., Mamalauca, M., *Un nou tip de amforă romană atestată în Barbaricum*, in: *AMT*, XVII, 2021, 117-121.

³⁸ CHIRICA, TĂNĂSACHI 1985: 407-413.

³⁹ CHIRICA, TĂNĂSACHI 1985: 409, LXXVIII.1.G.

⁴⁰ CHIRICA, TĂNĂSACHI 1985: 412, LXXVIII.6.A.

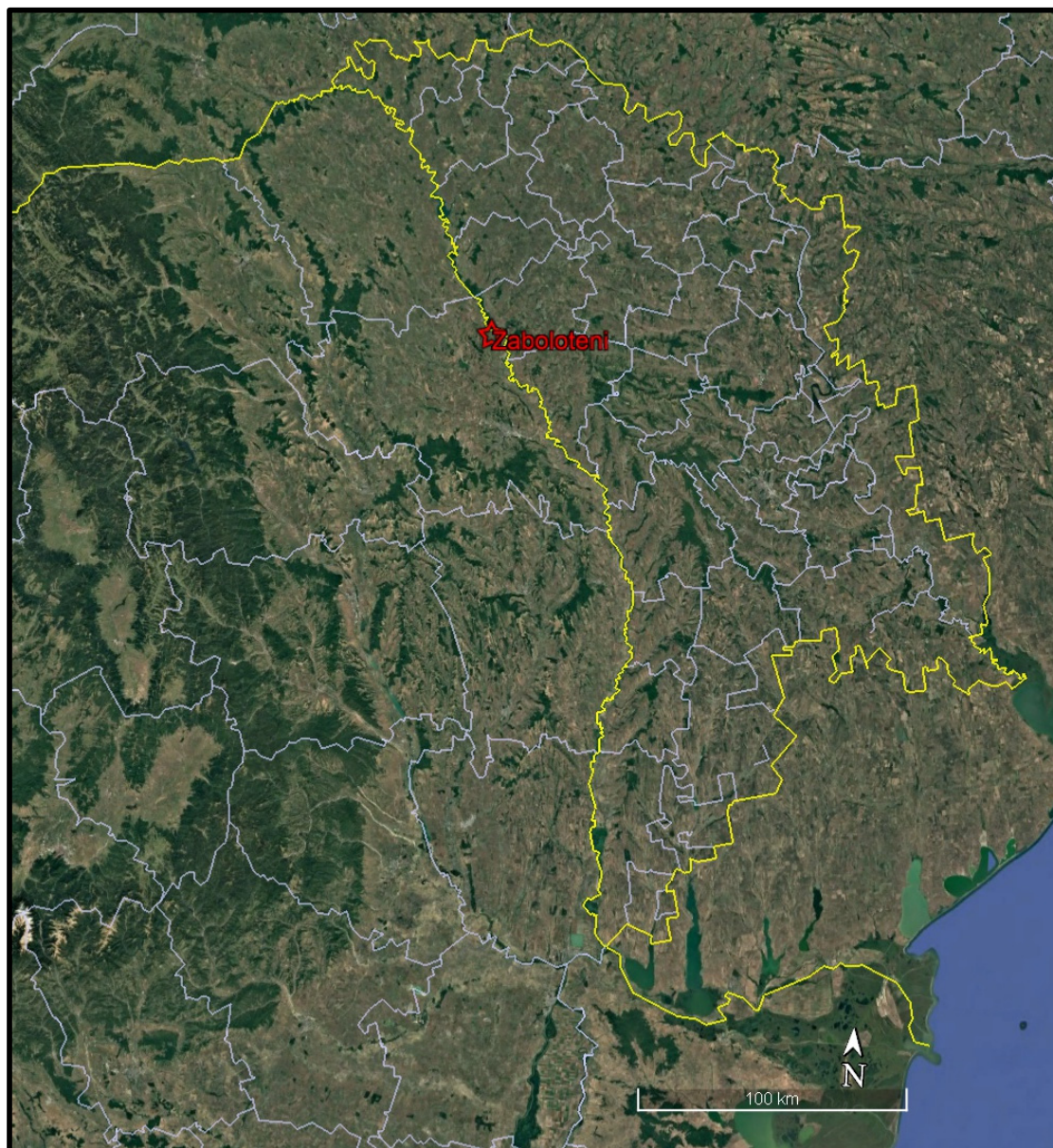
⁴¹ CHIRICA, TĂNĂSACHI 1985: 412, LXXVIII.7.D.

⁴² HONCU, MAMALAUCA 2021: 119.

- IAȚCU, MARIN 2017 Iațcu, I., Marin, T., *New discoveries on the middle Prut river: a rare type of sinopean amphora*, in: CI, S.N., XXXVI, 95-104.
- IONIȚĂ, MAMALAUCA, VORNIC 2009 Ioniță, I., Mamalauca, M., Vornic, Vl. (coord.), *Antichitatea târzie în bazinul Prutului. Catalog*, Ed. Sfera, Bârlad.
- MAGOMEDOV 2010 Magomedov, B., *Roman amphorae in the context of the Chernyakhov Culture*, in: Kassab Tezgör, D., Inaishvile, N. (eds.), *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006*, vol. I, Institut français d'études anatoliennes Georges-Dumézil – Istanbul de Boccard, Paris, 75-79, Pl. 40-43.
- MITREA, PREDA 1966 Mitrea, B., Preda, C., *Necropole din secolul al IV-lea e.n în Muntenia*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- PALADE 2004 Palade, V., *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea – a doua jumătate a sec. al V-lea)*, Ed. ARC 2000, București.
- RIKMAN 1975 Rikman, E., *Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры*, Москва.
- TEODOR 2021 Teodor, E. S., *Ceramica din necropolele nord-dunărene din secolul al IV-lea d.Chr. din colecția Muzeului Național de Istorie a României*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. Geographic location of Zaboloteni village, Trifești Commune, Iași County.
- Pl. II. Roman amphora discovered at Zaboloteni, Trifești Commune, Iași County: **1.** Drawing, **2.** Photo – adapted from Iațcu, Marin 2017, with modifications by the author.
- Pl. III. Typology of amphorae produced at Noviodunum found in the territory of the Sântana de Mureș–Černjachov Culture: **Type I** – **1.** Bârlad – Valea Seacă, **2.** Focșani, **Type II** – **3.** Izvoare, **4.** Spanțov, **Type III** – **5.** Tanacu, **6.** Mălăiești, **Type IV** – **7.** Valea Mărului, **8.** Umbrărești, **9.** Vaslui, **Type V** – **10.** Zaboloteni, **Type VI** – **11.** Bârlad – Valea Seacă, **Type VII** – **12.** Bârlad – Valea Seacă.
- Pl. IV. The distribution of Noviodunum-Type Amphorae in the barbarian environment north of the Lower Danube: **1.** Zaboloteni, **2.** Mălăiești, **3.** Izvoare, **4.** Tanacu, **5.** Vaslui, **6.** Elizavetovka, **7.** Comrat, **8.** Bârlad-Valea Seacă, **9.** Valea Mărului, **10.** Umbrărești, **11.** Focșani, **12.** Barcea, **13.** Nagornoye-*non vidi*, **14.** Nicolae Bălcescu, **15.** Independența, **16.** Coconi, **17.** Cetatea Veche, **18.** Spanțov, **19.** Căscioarele.

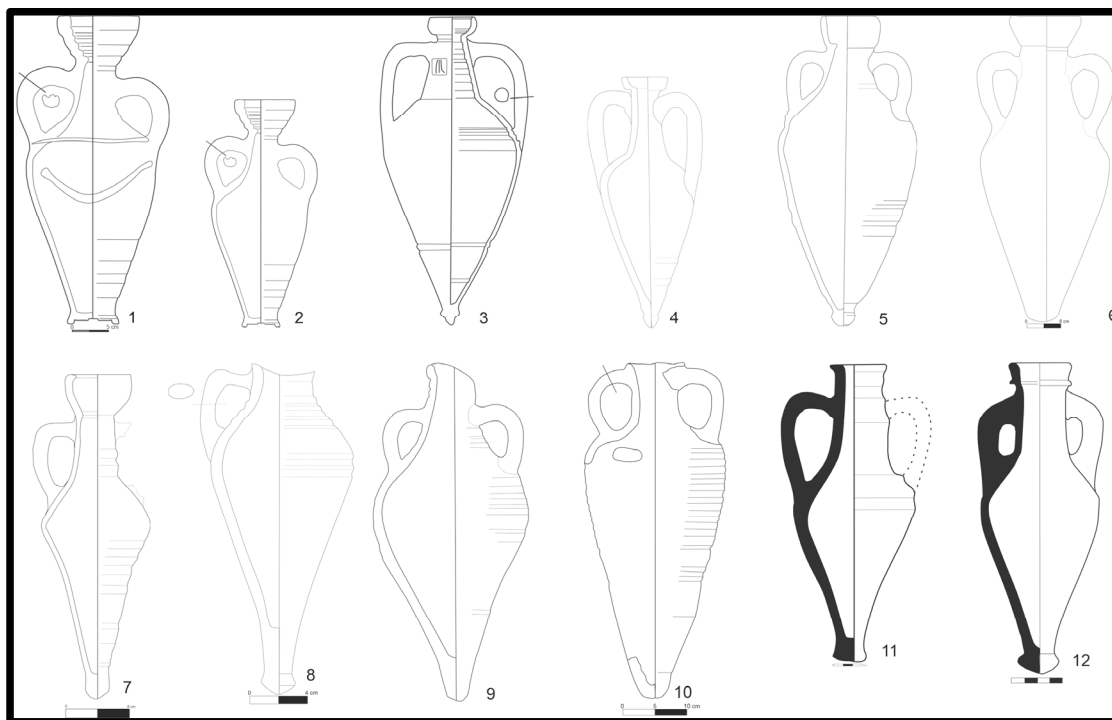

Pl. I. Localizarea localității Zaboloteni, comuna Trifești, județul Iași.

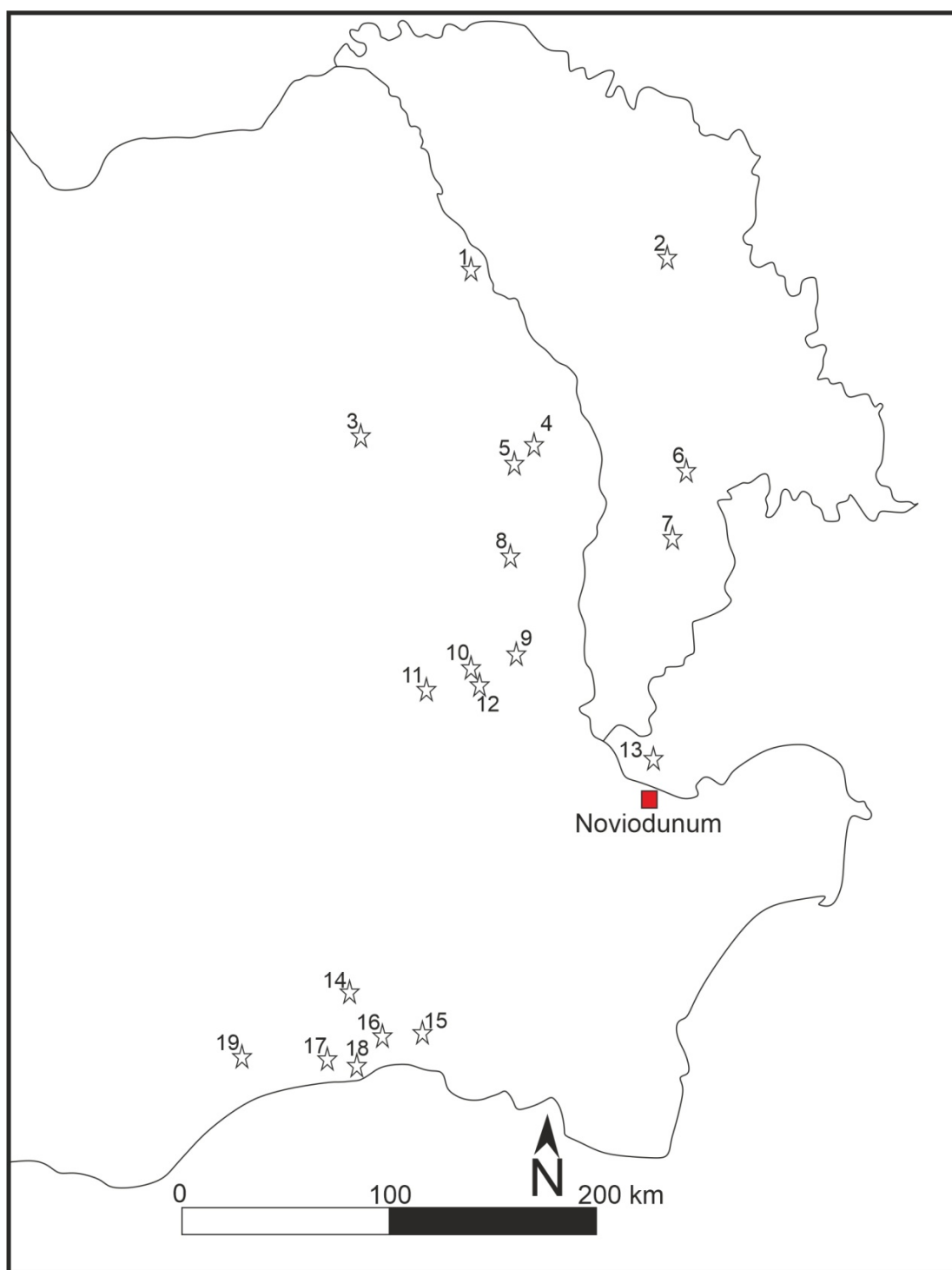

†

Pl. II. Amfora romană descoperită la Zaboloteni, com. Trifești, jud. Iași. **1.** Desen,
2. Foto – după IAȚCU, MARIN 2017 cu modificări făcute de autor.

Pl. III. Tipologia amforelor produse la Noviodunum întâlnite în mediul Sânta de Mureș-Cerneahov:
tipul I – 1. Bârlad-Valea Seacă, 2. Focșani, **tipul II** – 3. Izvoare, 4. Spanțov, **tipul III** – 5. Tanacu, 6. Mălăiești,
tipul IV – 7. Valea Mărului, 8. Umbrărești, 9. Vaslui, **tipul V** – 10. Zabolteni, **tipul VI** – 11. Bârlad-Valea Seacă,
tipul VII – 12. Bârlad-Valea Seacă.

Pl. IV. Distribuția amforelor produse la Noviodunum: 1. Zaboloteni, 2. Mălăiești, 3. Izvoare, 4. Tanacu, 5. Vaslui, 6. Elizavetovka, 7. Comrat, 8. Bârlad-Valea Seacă, 9. Valea Mărului, 10. Umbrărești, 11. Focșani, 12. Barcea, 13. Nagornoye-non vidi, 14. Nicolae Bălcescu, 15. Independența, 16. Coconi, 17. Cetatea Veche, 18. Spanțov, 19. Căscioarele.

EVOLUȚIA CULTURII MATERIALE ȘI A VIEȚII RELIGIOASE DIN PERIOADA MIGRAȚIILOR LA EST DE CARPAȚI

DAN GH. TEODOR*

Abstract:

The study of the evolution of material culture and religious life in the regions east of the Carpathians shows that the life of the Romanic and ancient Romanian inhabitants, despite the precarious political situation due to the great migrations, developed relatively normally. The transformations that occurred in the content of material culture were not particularly great, so the type of housing and household annexes, tools and ceramics did not undergo essential changes. As a result of the invasions, many native villages were forced to take refuge in more protected areas, but they always returned to their old village hearths. The most populated areas were those of the plateaus. During periods of relative political peace, multiple contacts between natives and migrants were possible. The remains of the invaders left in these territories after their departure to other regions were assimilated by the Romanics and the ancient Romanians. The aspect of material culture and the adoption of the Christian religion by the natives differentiate them from the migrants. In the evolution of the local society east of the Carpathians, the Byzantine Empire had a special importance, which for centuries transmitted beneficial influences to the native population in all areas of socio-economic, cultural and spiritual life. All these aspects demonstrate in the mentioned geographical space an obvious continuity of habitation and a thorough organization of the Romanic and ancient Romanian village communities.

Keywords: natives; migrants; settlements; fortresses; Byzantium; Christianity; continuity.

Numeroasele săpături arheologice sistematice, sondaje și ample cercetări de suprafață întreprinse timp de mai multe decenii în regiunile carpato-nistrene, ca și în restul spațiului de la nordul Dunării de Jos pentru cunoașterea evoluției societății locale din perioada medievală timpurie, au reușit să furnizeze un număr considerabil de informații de o deosebită importanță¹. Datele acumulate au făcut posibile concluzii noi, interesante și puncte de vedere mai corecte privind multiplele prefaceri social-economice, culturale și politice care au avut loc în perioada evului mediu timpuriu. În acest larg context trebuie reținută și constatarea că prin intermediul investigațiilor arheologice s-au putut contura în spațiul geografic menționat o serie de aspecte zonale de cultură materială ale căror cronologie și difuziune teritorială nu au putut fi, pentru unele dintre ele, uneori prea bine precizate.

Așa cum s-a mai amintit, unele din transformările care au avut loc în perioada medievală timpurie s-au datorat fie situației politice existente din vremea desfășurării marilor migrații, fie ca urmare a unor importante influențe culturale, social-economice sau religioase transmise de

* Institutul de Arheologie, Academia Română-Filiala Iași; danteodor33@yahoo.com.

¹ ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970; POSTICĂ 2007.

civilizația Imperiului Bizantin, dar și ca o consecință a contactelor dintre populația autohtonă și unele din grupurile de invadatori.

Încă de pe la mijlocul primului mileniu creștin, după destrămarea confederației tribale a hunilor și o scurtă perioadă de liniște politică, unele evenimente politice și militare deosebite vor marca, de-a lungul mai multor secole, evoluția societății locale din spațiul carpato-nistrean, dar și din restul teritoriului de la nordul Dunării de Jos².

După instaurarea unei perioade de relativă liniște politică desfășurată cu începere de după destrămarea confederației hunice, pe la mijlocul secolului al V-lea, spațiul carpato-nistrean, ca și cel de la nordul Dunării de Jos, se vor confrunta cu o nouă criză politică și militară. Noi grupuri de invadatori alcătuite din detașamente militare de slavi, călăreți alani și cutriguri pătrund în spațiul geografic amintit³. O parte din aceste grupuri de migratori se vor îndrepta spre sud către granița dunăreană a Bizanțului în scopul de a ataca regiunile din imediata vecinătate a fluviului⁴.

Este important de reținut că cercetările arheologice întreprinse pentru a atesta prezența slavilor în spațiul geografic menționat în prima jumătate a secolului al VI-lea, au documentat o concentrare neobișnuit de mare a așezărilor, unele posibil slave, în zona interfluviilor dintre cursurile superioare ale Siretului, Prutului și Nistrului din nord-estul Moldovei⁵. Această concentrare de populație s-a datorat probabil fie avarilor care dominau atunci triburile sklavinior, care pătrunseseră deja în acest spațiu, pentru a le supraveghea mai ușor, fie faptului că, în imediata vecinătate a zonei menționate se aflau numeroasele așezări ale romanicilor cu care migratorii evitau inițial să intre în contact, aceste așezări oprind astfel pentru o perioadă deplasarea spre sud a migratorilor.

Până către mijlocul secolului al VI-lea, o parte din marea masă a slavilor aflată în migrație, oprită să se infiltreze în zonele de silvostepă din nordul Mării Negre de către călăreții alani și cutriguri, se va îndrepta ulterior spre spațiul est-carpatic, concentrându-se temporar în regiunile menționate din nord-estul Moldovei.

În spațiul carpato-nistrean în care se va așeza, pentru un anumit timp, marea masă a slavilor invadatori, cercetările arheologice întreprinse în numeroase obiective, ca de exemplu în cele de la Costișa⁶ și Davideni-Neamț⁷, Botoșana-Suceava⁸, Dodești-Vaslui⁹ sau Hansca-Ialoveni¹⁰, au documentat existența unei culturi materiale din secolele V-VII, de sorginte daco-romană și cu influențe bizantine, cunoscută sub denumirea de cultura *Costișa-Botoșana-Hansca*¹¹. Conținutul acestui aspect cultural autohton evidențiază existența ceramicii lucrate la roată alături de olăria produsă cu mâna în procent din ce în ce mai mare, a numeroase unelte casnice și meșteșugărești și chiar a monedei bizantine¹². Situația politică precară, nesiguranța în care se aflau satele băștinașe

² TEODOR 2018: 47-87.

³ TEODOR 2018: 48-60.

⁴ TEODOR 2001: 728-729.

⁵ TIMOȘCIUK 1976: 146-168.

⁶ TEODOR, CAPITANU, MITREA 1968: 233-247

⁷ MITREA 2001: 35-171.

⁸ TEODOR 1984A.

⁹ TEODOR 1984B: 20-48.

¹⁰ POSTICĂ 1994.

¹¹ TEODOR 1983: 215-225.

¹² PREDA 1967: 513-519; BUTNARU 1997: 59-66.

obligate adesea să se refugieze din calea invadatorilor, a determinat o deteriorare a activităților meșteșugărești. Centrele de olărie în care se producea ceramica lucrată la roată devin rare și dispar. Olăria lucrată cu mâna devine prioritară continuând tipurile de vase mai vechi de tradiție daco-romană, deosebindu-se astfel de acelea vehiculate de migratori. Contactele dintre autohtoni și invadatori au fost la început destul de lente din cauza diferențelor existente între stadiile de dezvoltare social-economic și cultural ale celor două populații. De aceea resturile de slavi stabiliți definitiv în spațiul est-carpatic vor fi influențate curând în dezvoltarea lor social-economică și vor fi în scurt timp asimilate.

Luptele dintre coaliția alcătuită din sklavinii, anți și cutriguri și armatele bizantine desfășurate mai ales în a doua jumătate a secolului al VI-lea și până la începutul veacului al VII-lea, când granița dunăreană a imperiului se prăbușește, lasă liberă calea stabilirii slavilor în zonele de la sud de fluviu. Resturile de slavi rămase definitiv în spațiul carpato-dunărean, contrar unor opinii eronate¹³, vor fi puține și în totalitatea lor definitiv influențate de cultura autohtonă.

Spre sfârșitul secolului al VII-lea prin zonele de nord ale Moldovei se deplasează spre Câmpia Tisei un nou grup de avari¹⁴, care vor constitui cel de al doilea *caganat* în spațiul în care se vor stabili temporar. În același timp, prin regiunile sudice dintre Prut și Nistru pătrunde un grup de bulgari¹⁵, îndreptându-se apoi prin Câmpia Dunării la sud de fluviu, suprapunându-se acolo peste triburile slavilor. Până către începutul veacului al IX-lea se instaurează în regiunile de la est de Carpați o perioadă de relativă liniște politică tulburată doar de pătrunderi de grupuri mici de slavi și alani care vehiculează în acest spațiu elemente culturale din zonele Niprului și Bugului, aparținând culturii *Saltovo-Majak*, atribuită populațiilor nomade din stepile nord-pontice¹⁶.

În secolele VIII-IX, în contextul unei perioade în care invaziile se diminuează se constată o înmulțire a așezărilor în zonele de podișuri și chiar în cele premontane, menținându-se mai rare în cele montane și de câmpie. Profitând de situația nou creată, așezările se dezvoltă din punct de vedere economic și cultural. În comunitățile rurale de la Davideni¹⁷ și Borniș-Neamț¹⁸, Lozna-Botoșani¹⁹, Dodești-Vaslui²⁰, Hansca-Ialoveni²¹, Durlești-Chișinău²², Trebujeni-Orhei²³ sau Hlingeni-Șoldănești²⁴ au fost descoperite ateliere pentru obținerea și prelucrarea metalelor și a altor materii prime. În alte așezări sunt documentate mici ateliere pentru prelucrat obiecte vestimentare, de podoabă și de cult²⁵. Tot acum se înmulțesc și se diversifică uneltele casnice, agricole și meșteșugărești. Alături de ceramica lucrată cu mâna, care prezintă noi forme și decorațiuni, începe să fie utilizată în procent din ce în ce mai mare olăria lucrată la roată, folosind o gamă relativ bogată

¹³ ANDRONIC 2014.

¹⁴ STANCIU 2001: 217-224.

¹⁵ TEODOR 1995: 325-328.

¹⁶ PLETNEVA 1981: 62-64.

¹⁷ MITREA 2001: 172-207.

¹⁸ TEODOR, POPOVICI 1994: 335-354.

¹⁹ TEODOR 2011: 17-18, 35-37.

²⁰ TEODOR 1984B: 49-106.

²¹ POSTICĂ 1994.

²² TENTIUC 2012: 98-103.

²³ TEL'NOV, RABINOVICI 1992: 208-222; TEL'NOV, RABINOVICI 1997: 252-262.

²⁴ GOL'CEVA, KASUBA 1955.

²⁵ TEODOR 2006: 119-206.

de ornamente. Relațiile economice și culturale cu Bizanțul sunt reactivate, constatându-se în multe așezări prezența amforelor bizantine și o serie de obiecte vestimentare, de podoabă și de cult produse în atelierele imperiului²⁶.

În această perioadă uniunile de obști se consolidează și sporesc numeric. Mișcările unor triburi nomade din stepele de la nordul Mării Negre care încep să se facă tot mai simțite impun populației autohtone de la est de Carpați luarea unor măsuri de apărare. Încă de pe la sfârșitul secolului al VIII-lea, dar mai ales la începutul celui următor, uniunile de obști construiesc cetăți de apărare²⁷ situate mai ales în zonele de pătrundere a migratorilor sau în preajma vadurilor. Unele din fortificațiile construite au putut rezista o anumită vreme, dar multe au fost distruse de triburile turcice care pătrund în secolele IX-X în spațiul de la nordul Dunării de Jos.

Concomitent, în regiunile de la sud de Dunăre au loc o serie de evenimente politice și militare deosebit de importante soldate cu înfrângerea Țaratului Bulgar de către Bizanț²⁸ și instalarea temporară a unor triburi turcice în spațiul carpato-dunărean²⁹. Revenirea stăpânirii bizantine în zona Dunării și stabilirea unor raporturi reciproc avantajoase cu unele grupuri de migratori au avut drept urmare înregistrarea unui anumit progres economic, evidențiat de conținutul culturii materiale și de viața spirituală din fiecare așezare. Aceasta se datorează intensificării relațiilor economice cu centrele de producție meșteșugărească din imperiu și menținerea strânselor legături cu instanțele religioase creștine, mai ales cu cele din Dobrogea. Tot acum începe să se intensifice și circulația monedei bizantine³⁰. Influențele civilizației bizantine evidențiază un real spor economic ilustrat de înmulțirea și diversificarea uneltelor, generalizarea utilizării ceramicii produse la roată, reapariția centrelor meșteșugărești și de olărie, o anumită circulație monetară și o sporire a numărului de așezări. Acest progres economic și cultural nu este specific doar regiunilor carpato-nistrene, ci și pentru restul spațiului carpato-dunărean, aspect care, în cadrul investigațiilor arheologice din România este cunoscut sub denumirea de civilizația veche românească de tip *Dridu*³¹ sau *balcano-dunăreană*³².

Repartiția teritorială a obiectivelor vechi românești din secolele X-XI arată că acestea se concentrează, ca și în perioadele anterioare, în zonele de podișuri și chiar de câmpie, înregistrându-se un număr extrem de mare. Acest considerabil spor de populație este posibil să se fi datorat și unei situații climatice aparte, vreme când, datorită activității solare deosebit de intense, se instaurează o perioadă caldă care favorizează recoltele, sporind astfel rezervele de hrană și implicit creșterea ponderii demografice. Elementele esențiale care ilustrează conținutul culturii materiale vechi românești în ansamblul difuziunii lor teritoriale sunt destul de diferențiate. Se constată că în timp ce aspectul de cultură materială specific secolelor X-XI din jumătatea sudică a spațiului carpato-nistrean este mai pregnant influențat de civilizația bizantină, în regiunea sa nordică acesta prezintă un caracter mai arhaic, mai ales în zonele montane și premontane de la vest de Siret, așezări din această vreme

²⁶ TEODOR 1984B: 27-47, 54-76.

²⁷ TEODOR 2023: 106-109.

²⁸ TREADGOLD 2003: 168-172.

²⁹ SPINEI 1999: 15-87.

³⁰ TEODOR 1981: 72-73.

³¹ NESTOR 1958: 375-382; ZAHARIA 1967.

³² COMȘA 1963: 413-438.

fiind sporadic atestate doar pe valea Trotușului la Oituz și Viișoara-Bacău³³. În regiunile de nord-est ale spațiului est-carpatic, în arealul cursurilor superioare ale Prutului și Nistrului sunt documentate așezări deschise și cetăți cu elemente culturale specifice culturii vechi rusești³⁴.

Din punct de vedere cronologic, prin intermediul investigațiilor arheologice s-a dovedit prin analizele comparative ale descoperirilor de la Epurenii³⁵ și Oltenesti-Vaslui³⁶, dar și prin existența unor monede bizantine emise de împărații Ion Tzimiskes, Vasile II și Roman III Argyros aflate în complexe de locuire de la Șendreni-Galați³⁷, Giurcani³⁸ și Grumezoaia-Vaslui³⁹, că acest aspect de civilizație se poate data până la sfârșitul secolului al XI-lea. Analiza conținutului culturii vechi românești arată limpede un caracter semi-urban care se datorează elementelor și influențelor manifestate pe scară largă de civilizația bizantină. În acest context este important de reținut că în așezările de la sfârșitul secolului al XI-lea, ca cele de la Epurenii-Vaslui⁴⁰, Molești⁴¹ și Hansca-Ialoveni⁴² sau Durlști-Chișinău⁴³, ceramica cenușie cu lustru, vehiculată în spațiul est carpatic încă din secolele IX-X de purtătorii culturii de tip *Saltovo Majaki*, este din ce în ce mai puțin prezentă, dispărând în perioada următoare ca urmare probabil a diminuării contactelor cu românii.

Investigațiile arheologice dovedesc că în secolele următoare cultura materială din această regiune nu va suferi modificări esențiale. În general, tipul de locuință și anexele gospodărești rămân aceleași, iar ceramica evidențiază limpede descendența ei directă din olăria veacurilor anterioare. În cadrul așezărilor din secolele XI-XII apare un nou tip de vas, așa numita *căldare de lut* de formă cilindrică, cu marginile mult teșite în interior și prevăzută cu două torți⁴⁴. Acest tip de vas este considerat o imitație în lut a micilor cazane de aramă caracteristice populațiilor nomade din stepele nord-pontice. Prezența căldărilor din lut în ansamblul culturii materiale din secolele XI-XII, denumită de tip *Răducăneni*⁴⁵, sugerează ideea că în această vreme unele grupuri de populație nomadă, pecenegi sau cumani, începuseră să se sedentarizeze, fiind curând asimilate de vechii români. Zona de difuziune a acestui aspect cultural este documentată în cea a podișului Central Moldovenesc între Siret și Prut și podișul Basarabiei dintre Prut și Nistru, precum și prin fragmente singulare descoperite în mai multe locuri din afara ariei principale de concentrare. Trebuie de asemenea reținut că în perioada imediat următoare, în secolele XII-XIII, în regiunile de la est de Carpați, căldările din lut nu mai sunt utilizate, fiind probabil înlocuite treptat cu cazane din metal. Vase destul de asemănătoare cu căldările din lut, dar fără torți, sunt atestate în unele complexe de locuire și în secolul al XIII-lea.

³³ TEODOR 2007: 148.

³⁴ TEODOR 2023: 106-109.

³⁵ TEODOR 1987A: 141-68.

³⁶ SPINEI 1972: 133-141.

³⁷ TEODOR 1967: 130, Fig.4.

³⁸ MUSTEAȚĂ 2014: 195.

³⁹ MUSTEAȚĂ 2014: 195-196.

⁴⁰ TEODOR 1987A: 141-168.

⁴¹ TENTIUC 2014: 164-168.

⁴² POSTICĂ 1994.

⁴³ TENTIUC 2014: 75-81.

⁴⁴ TEODOR 1963: 197-205.

⁴⁵ ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 130-136.

În perioada secolelor XII-XIII, când și numărul grupurilor de migratori se diminuează, se constată o reducere a complexelor de locuire vechi românești. Ecoul amenințărilor apărut ca urmare a unei noi invazii, aceea a mongolilor, determină o regrupare teritorială a populației autohtone, care preferă ca zone de locuire arealele montane, premontane sau cele mai retrase acoperite cu dese păduri. În aceste regiuni se formează sau se regroupează puternice uniuni de obști sătești, cunoscute în documentele scrise ale vremii sub denumirea de *cnezate, țări, câmpuri, cobâle sau ocoale*⁴⁶. Este important de arătat că, din cauza numărului mai redus de descoperiri din secolele XII-XIII sau a lipsei unor elemente mai clare de datare a acestora, departajarea și încadrarea cronologică a descoperirilor din această vreme este încă destul de dificilă, necesitând noi investigații arheologice. Ansamblul evoluției culturii materiale și a vieții religioase medievale timpurii din regiunile de la est de Carpați nu poate fi pe deplin înțeles însă fără cunoașterea istoriei vieții religioase creștine.

Începuturile răspândirii și apoi generalizarea adoptării creștinismului în regiunile de la est de Carpați, ca de altfel și în restul spațiului de la nordul Dunării de Jos, au putut fi destul de bine cunoscute mai ales în ultima jumătate de secol prin intermediul analizei informațiilor scrise din diferite epoci ale primului mileniu d.Hr., dar și ca urmare a amplelor investigații arheologice. Conform părerii Bisericii Ortodoxe Române, pătrunderea creștinismului în general la nordul Dunării de Jos a fost rezultatul unui remarcabil misionarism evanghelic, în care rolul principal l-a avut Apostolul Andrei⁴⁷. Cercetarea științifică a problemei evidențiază însă ca posibilă și o acțiune limitată de răspândire a noii religii de către militari din armatele romane și de către negustorii, coloniștii sau prizonierii din imperiu. După cum s-a mai arătat, cu suficiente și convingătoare argumente, acest fenomen religios a avut în spațiul geografic menționat încă din primele secole ale mileniului I d.Hr. un evident caracter popular⁴⁸. Până în secolul al IV-lea, când noua religie devine oficială în imperiul roman, descoperirile arheologice de la nordul Dunării de Jos nu atestă decât sporadic vestigii care pot fi puse în legătură cu acest fenomen religios. Unele obiecte având semnul crucii datând în general din primele secole ale mileniului I d.Hr. nu pot fi puse întotdeauna în legătură cu credința creștină. Este cunoscut că semnul crucii este atestat pe osuarele din Ierusalim⁴⁹, pietrele din Nazaret⁵⁰ și Hebron⁵¹ sau în catacombele de la Roma⁵² încă din secolul I d.Hr., dar el capătă cu adevărat o importanță și o semnificație religioasă aparte, ca și alte simboluri creștine, de-abia în perioada secolului al IV-lea⁵³. În provincia romană Dacia unele descoperiri creștine, datând anterior secolului al IV-lea, au fost vehiculate aici de către militari și negustori sau de unii prizonieri, dar nu poate fi vorba de o răspândire prea mare⁵⁴. În regiunile de la est de Carpați vestigii sigur creștine sunt de semnalat de abia din secolele V-VI, când este posibil să fie constatat și un început de generalizare a adoptării Evangheliei. În această regiune de la est de Carpați existența unor vestigii creștine certe, precum vase liturgice, oale cu însemne specifice, pandantive ornamentate cu cruci și alte simboluri caracteristice, cruciulițe pandantiv, tipare pentru turnat obiecte

⁴⁶ TEODOR 1987B: 177.

⁴⁷ RĂMUREANU 1987: 194-212.

⁴⁸ ZUGRAVU 1997.

⁴⁹ DANIELOU 1998: 55.

⁵⁰ BAGATTI 1960: 4.

⁵¹ DANIELOU 1998: 55.

⁵² TRISTAN 2002: 21-180.

⁵³ TRISTAN 2002: 444-469.

⁵⁴ PÂRVAN 1992: 281-284.

încreștinate⁵⁵, dovedesc că religia se răspândise deja în masa populației autohtone. Până în prezent, în spațiul geografic menționat investigațiile arheologice nu au descoperit construcții speciale de cult pentru oficierea slujbelor religioase. Probabil că până în secolul al XIII-lea edificiile religioase erau construite din lemn fiind lesne de mutat când satul trebuia să se deplaseze din calea invadatorilor. Ca și în alte părți din apusul Europei slujbele se țineau altădată fie în bordeie⁵⁶, fie în aer liber. În ceea ce privește ritul de înmormântare descoperirile de până acum sunt, pentru evul mediu timpuriu în regiunile de la est de Carpați, destul de rare. Unele morminte izolate și necropole creștine mai mici sau mai întinse sunt de semnalat abia din secolele IX-XI când începe să se generalizeze înhumarea creștină în detrimentul incinerății, rit care era utilizat tradițional încă din perioada geto-dacică⁵⁷.

Ca urmare a expunerii succinte a conținutului și evoluției culturii materiale și a vieții religioase creștine medievale timpurii din regiunile de la est de Carpați pot fi reținute o serie de concluzii, care oferă posibilitatea unei mai bune și mai corecte cunoașteri a realităților dintr-o perioadă extrem de nefavorabilă pentru societatea autohtonă din punct de vedere politic și social economic.

În primul rând, s-a constatat că, indiferent de perioadă, comunitățile sătești romanice și vechi românești au preferat constant ca locuire zonele de podișuri acoperite altădată cu întinse păduri și care beneficiau de o bogată rețea hidrografică, zăcăminte de materii prime și soluri propice pentru agricultură. În general, satele erau alcătuite din câteva zeci de gospodării, adesea cu locuințe grupate pe criterii familiale. Locuințele construite de obicei sub formă de bordeie, ca și anexele gospodărești și meșteșugărești nu au suferit de-a lungul secolelor modificări esențiale. De asemenea, uneltele au rămas constant aceleași. Din perioada secolelor V-VI încep să se înmulțească obiectele creștine, dovadă că religia începuse din această vreme să se generalizeze. În ceea ce privește producția ceramicii, începând din secolul al VI-lea, mai ales după dispariția centrelor de olărie ca urmare a unor masive pătrunderi de populație migratoare, olăria este în mare ei majoritate lucrată cu mâna, vădind tipuri și ornamente de tradiție geto-dacică, dar și unele elemente transmise de unele grupuri de invadatori. Din secolul al VIII-lea începe să se producă și ceramică lucrată cu roata înceată sau rapidă. Este evident faptul că în pofida unor transformări firești în toate domeniile vieții economice și sociale, desfășurate chiar în condițiile existenței unei perioade precare din punct de vedere politic și social-economic, viața locuitorilor autohtoni a continuat fără ca evenimentele apărute ca urmare a marilor migrații să o afecteze grav. Toate acestea arată limpede că în spațiul de la est de Carpați a existat, ca și în restul regiunilor de la nordul Dunării de Jos, o evidentă continuitate de locuire, chiar dacă în unele zone se mai constată temporar o anumită discontinuitate. Conservând vechile structuri organizatorice și administrative, beneficiind de multiplele influențe transmise de Imperiul Bizantin și preluând creator pe acelea primite de la diferite grupuri de invadatori cu care a venit în contact, populația autohtonă a reușit să supraviețuiască, asimilând și resturile migratorilor rămași definitiv aici. În felul acesta în regiunile carpato-dunărene s-a putut conserva o însemnată parte a romanității răsăritene.

⁵⁵ TEODOR 1991: 119-187.

⁵⁶ RICHE 2003: 125.

⁵⁷ ZUGRAVU 1997: 426-427.

BIBLIOGRAFIE

- ANDRONIC 2014 Andronic, M., *Istoria Bucovinei în epoca marilor migrații și până la încheierea formării Moldovei medievale*, Ed. Societatea culturală Ștefan cel Mare, Suceava.
- BAGATTI 1960 Bagatti, B., *Una pagina inedita sulla Chiesa primitiva di Palestina*, in: *Observatore Romano*, 6, august, Roma, 4.
- BUTNARU 1967 Butnaru, V., *Descoperiri monetare în spațiul carpato-nistean în secolele I-VII*, in: Spinei, V. (ed.), *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, Ed. Junimea, Iași, 59-66.
- COMȘA 1963 Comșa, M., *La civilisation balkano-danubienne (IXe-XIes.) sur le territoire de la RPR (origine, évolution et appartenance ethnique) Étude préliminaire*, in: *Dacia*, N.S., VII, 413-438.
- DANIÉLOU 1998 Daniélou, J., *Simbolurile creștine primitive*, Ed. Amarcord, Timișoara.
- GOL'CEVA, KASUBA 1995 Gol'ceva, K. V., Kašuba, M., *Glinženi, I, mnoogoslojnye pamjatniki srednevekovo Podnestrov'ja*, Tiraspol.
- MITREA 2001 Mitrea, I., *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Daviden din secolele V-VIII*, Ed. Constantin Mătasă, Piatra Neamț.
- MUSTEAȚĂ 2014 Musteață, S., *Moneda bizantină în regiunile carpato-nistrene în secolele VI-X*, Ed. Bons Offices, Chișinău.
- NESTOR 1958 Nestor, I., *Contributions archéologiques, au problème de Protoroumain. La civilisation de Dridu. Note préliminaire*, in: *Dacia*, N.S., II, 1958, 375-382.
- PÂRVAN 1992 Pârvan, V., *Studii de istoria culturii antice*, ediție, studiu introductiv, note, comentarii, indice de N. Zugravu (ed.), Ed. Științifică, București, 202-284.
- PLETNEVA 1981 Pletneva, S. A., *Saltovo-Majaskogo kul'tura*, in: *Stepi Evrazii v epochu srednevekov'ja*, Ed. Nauka, Moskva.
- POSTICĂ 2007 Postică, Gh., *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistean (secolele V-XIII)*, in seria BAM VII, Ed. Academiei Române, București.
- POSTICĂ 1994 Postică, Gh., *Românii din Codrii Moldovei în evul mediu timpuriu. Studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca*, Ed. Universitas, Chișinău.
- PREDA 1967 Preda C., *Circulația monetară bizantină în regiunile carpaot-dunărene*, in: *SCIV*, 14, 3, 513-519.
- RĂMUREANU 1987 Rămureanu, I., *Predicarea Sfintei Evanghelii la poporul român*, in: *Sfinți români și apărători ai legii strămoșești*, Ed. Institutul Biblic, București.
- RICHÉ 2003 Riché, P., *Europa barbară din 476 până în 774*, Ed. Corint, București.
- SPINEI 1999 Spinei, V., *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Ed. Institutul European, Iași.
- STANCIU 2001 Stanciu, I., *Avarii*, in: *Istoria Românilor*, vol II, D. Protase, Alex. Suceveanu (coord.), Ed. Enciclopedică, București, 217-224.
- TEL'NOV, RABINOVICI 1997 Tel'nov, N. P., Rabinovici, R. A., *Arkheologiceskie issledovanija na poselenie Skok*, in: *Vestigii arheologice din Moldova*, Chișinău, 258-262.

- TEL'NOV, RABINOVICI 1992 Tel'nov, N. P., Rabinovici, R. A., *Arkheologiceskie raskopki na poselenie Skok*, in: *Arkheologiceskie Issledovanija v Moldavii* (1986), Chișinău, 208-222.
- TENTIUC 2012 Tentiuc, I., *Contribuții la istoria și arheologia spațiului pruto-nistrean. Siturile de la Durlști și Molești*, in col. „Biblioteca Tyragetia” XXI, Chișinău, 75-81, 98-102, 164-168;
- TEODOR 2023 Teodor, Gh. D., *Despre structurile social-economice, administrative și militare medievale timpurii la est de Carpați*, in: *Acta Musei Tutovens. Istorie veche și arheologie*, XIX, 106-109.
- TEODOR 2018 Teodor, Gh. D., *Contribuții arheologice la problema etnogenezei românești*, Ed. Demiurg, Iași.
- TEODOR 2011 Teodor, Gh. D., *Un centru meșteșugăresc din evul mediu timpuriu. Cercetările arheologice de la Lozna-Botoșani*, Ed. Istros, Brăila.
- TEODOR 2007 Teodor, Gh. D., *Interferențe etno-culturale la est și sud de Carpați în secolele V-XI d. Hr.*, in: *Mousaios*, XIII, 137-150.
- TEODOR 2006 Teodor, Gh. D., *Atelier byzantine des VIe-VIIe siècles au Nord du Bas Danube*, in: *Etudes Byzantines et Postbyzantines*, V, 119-206.
- TEODOR 2001 Teodor, Gh. D., *Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI-VII*, in: *Istoria Românilor*, vol. II, D. Protase, Alex. Suceveanu (coord.), Ed. Enciclopedică, București.
- TEODOR 1995 Teodor, Gh. D., *Bulgarii*, in: Petrescu-Dîmbovița, M., Daicovicu, H. (ed.), *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 325-328.
- TEODOR 1991 Teodor, Gh. D., *Creștinismul la est de Carpați de la începuturi până în secolul al XIV-lea*, Ed. Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași.
- TEODOR 1987A Teodor, Gh. D., *Așezarea feudală timpurie de la Epureni-Vaslui*, in: *ArhMold*, XI, 141-168.
- TEODOR 1987B Teodor, Gh. D., *Aspecte ale continuității la est de Carpați în secolele V-XI*, in: *Memoriile Secției Științifice ale Academiei Române*, seria IV, XII, 177.
- TEODOR 1984A Teodor, Gh. D., *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V-VII e.n. Așezarea de la Botoșana-Suceava*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- TEODOR 1984B Teodor, Gh. D., *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele VI-XI e.n. Așezările de la Dodești-Vaslui*, Ed. Junimea, Iași.
- TEODOR 1983 Teodor, Gh. D., *Conceptul de cultură Costișa-Botoșana. Considerații privind continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele V-VV en*, in: *SAA*, I, 215-225.
- TEODOR 1981 Teodor, Gh. D., *Romanitatea carpato-danubiană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Ed. Junimea, Iași.
- TEODOR 1967 Teodor, Gh. D., *Descoperirile arheologice de la Șendreni*, in: *Danubius*, I, 129-135.
- TEODOR 1963 Teodor, Gh. D., *Câteva observații în legătură cu căldările de lut descoperite la Răducăneni-Iași*, in: *SCIV*, 14, 4, 197-205.

- TEODOR, POPOVICI 1994 Teodor, Gh. D., Popovici, R., *Așezarea medievală timpurie de la Borniș-„Vărărie”, jud. Neamț*, in: *MemAntiq*, XIX, 335-354.
- TEODOR, CAPITANU, MITREA 1968 Teodor, Gh. D., Căpitanu, V., Mitrea, I., *Cercetările de la Mănioaia-Costișa și contribuția lor la cunoașterea culturii materiale din secolele V-VI e.n. din Moldova*, in: *Carpica*, I, 233-247.
- TIMOȘCIUK 1976 Timoșciuk, B. O., *Slav’janie Pivničnoj Bukovinii V-IX st.*, Ed. Naukova Dumka, Kiev, 146-168.
- TREADGOLD 2003 Treadgold, W., *O scurtă istorie a Bizanțului*, Ed. Artemis, București.
- TRISTAN 2002 Tristan, Fr., *Primele imagini creștine. De la simbol la icoană în secolele II-VI*, Ed. Meridiane, București.
- ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970 Zaharia, N., Petrescu-Dîmbovița, M., Zaharia, Em., *Așezări din Moldova de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- ZUGRAVU 1997 Zugravu, N., *Creștinismul popular al Românilor*, in col. „Bibliotheca Thracologica” XVIII, București.